

FORRÁSOK ÉS EMLÉKEK

Nem új keletű törekvés, hogy a művészeti kutatás stílusok és művészeti korok, de főként egy-egy műemlék múltjának tisztázásakor a történeti forrásokat hívja segítségül. Sok fontos, alapvető eredmény született ezzel a módszerrel. Különösen a XVIII. századi levéltári anyagban megszorodó építési iratok, szerződések, számlák, költség- és anyagjegyzékek tisztáztak sok esetben építéstörténeti kérdéseket, járultak hozzá egy-egy mester életrajzi adatainak, tevékenységi körének, valamint a mesterkörök problémájának jobb megismeréséhez s tettek lehetővé a stílus- és ízlésváltozás útjában a fontosabb állomások felderítését.

A XVII. század művészeti életére vonatkozóan már sokkal szűkszavúbbak forrásaink. A szórványosan előforduló adatok ritkaságuk miatt komoly figyelmet érdemelnek; fontosságukat csak fokozza az a tény, hogy megtizedelt emlékanyagra vonatkoznak. Sok elpusztult szobor és kép, épület és marművészeti érték hajdani létéről nemegyszer csak régi feljegyzésekből, leltárakból, épületleírásokból szerezhetünk tudomást. A főként gazdasági jelentőségű számos leltár s konskripció ilyenformán — gondolunk a romladozó várakra, átalakított kastélyokra, elbontott udvarházakra, s a szinte teljesen megsemmisült berendezési tárgyakra — igen nagy szolgálatot tesz a művészettörténeti kutatásnak. Elénk varázsolja egy régi világ hangulatát, hajdani pezsgő életét, amikor mai műemlékeink még teljes mértékben a mindennapok szolgálatában állottak; minden szobának, boltozatnak, faragott ajtónak, szőnyegnek, székeknek és csészének megvolt a maga rendeltetése és értelme. A kutató számára ez az életközelség élményt jelent, s lehetővé teszi a téma jobb megközelítését.

De vajon minden esetben értéket jelent-e a felkutatott levéltári anyag? Könnyen kérdezhetné valaki, hogy mit érünk vele, ha tudjuk, hogy egyszer létezett valami, ami ma már nincs, vagy hogy milyen volt egy rom, amikor még várnak nevezték. A kutatás természete azt igényli, hogy minél teljesebb megismerésre törekedjünk. Fennmaradt művészeti értékeink, mint mondtuk, csak egy kis hányadát képezik a hajdanvoltnak; ha csak kizárólag rájuk alapozunk, töredék anyaggal dolgozunk, s megtörténhet, hogy minden egybevetés, összehasonlítás, a kölcsönhatások kutatása teljesen önkényes ítéleteket eredményez. Soha nem tudhatjuk például, hogy két összehasonlított emlék között nem volt-e egykor egy harmadik vagy éppen tizedik is, amelyik a valódi kapcsolatot jelentette vizsgálódásunk tárgyai között. Mikor megállapítjuk, hogy valamely kastély vagy udvarház milyen hatással volt a környék építészetére, nem lehetünk biztosak benne, hogy valóban az volt-e

a mintakép, vagy azt elpusztult emlékeink között kellene-e keresnünk, s a mi példánk csak közvetítő láncszem szerepét töltötte be a hatáskisugárzás útjában. A mondottak jobb megvilágítására felhozhatjuk a szárhegyi — Lázarea — kastély példáját. Ki tudta róla, hogy a már elpusztult szentdemeteri — Dumitrei — kastély alaprajzi megoldását követi, s pártázatához Szentdemeter szolgáltatta a példát?

A levéltári forrásanyag hasznosítása tehát fontos a művészettörténeti kutatás számára, de egy percre sem feledkezhetünk meg arról, hogy lényegében véve eszköznek használjuk célunk megközelítése érdekében. A levéltári források ismerete nem helyettesítheti a művészettörténeti elemzéseket s az ezek alapján leszűrhető stíluskritikai megállapításokat. Minden új adatot a felhasználhatóság szempontjai szerint kell értékelnünk, és semminek sem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, mint amivel valójában rendelkezik. Ha a történeti források hatása alatt nem romantikus képzelgés ragad el, hanem a megismerés vágya ösztönöz, ha a meglévő emlékek ismeretében megfelelő módon és kellő kritikával tudjuk kezelni feltárt adatainkat, akkor az írásos emlékek megszólaltatásával valóban célt érünk.

Jelen tanulmánykötetben erre a feladatra, a források megszólaltatására vállalkozunk. Tizenöt év kutatómunkájának a XVII. és a XVIII. század művészeti életére vonatkozó bizonyos részeredményeit kívánjuk itt a közönség elé bocsátani. Forrásaink jelentős hányadát mindkét század viszonylatában az urbáriumok, konskripciók és inventáriumok teszik ki. Ezek feldolgozásához váraink és kastélyaink jobb megismerése érdekében fogtunk hozzá, de az anyag rendkívüli bősége, a sok változatos leírás olyan témák felvetését is lehetővé tette, melyekre kezdetben gondolni sem mertünk. Hogy csak a leglényegesebbeket említsük: a művészeti stílusok és népművészet találkozása az udvarházépítészet területén, a XVII. századi népi jellegű építészet kérdése, valamint a reneszánszsal átítatott helyi művészet továbbvirágzása a XVIII. század folyamán. Mivel kutatásaink másfél évszázad anyagát fogták át, lehetőség nyílt bizonyos jelenségek tér- és időbeli határainak körvonalazására is. Így a munka haladtával az anyag kínálta lehetőségek bővítették a szempontokat, s változott a tanulmányozott források megítélése is. A leírásokat most már nem aszerint értékeltük, hogy rangos épületről szóltak-e, hanem hogy tartalmaztak-e valami adatot a fent említett kérdések valamelyikére. A változatos gazdagságú források sokszor azt is lehetővé tették, hogy a „forgácsanyagból“ is kiragadhassunk egy-egy kérdést — pártázatos díszítés, bokály-kályha, székelykapu —, s azt valamivel közelebb juttassuk a megoldáshoz.

Annak ellenére, hogy a tanulmányozott források alapján több probléma megválaszolására vagy felvázolására vállalkoztunk, a gyűjtött anyag korántsem mondható teljesnek. A munkát Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltárában az Urbaria et Conscriptioes fond átnézésével kezdtük. Mivel ez a gyűjtemény a különböző családi levéltárak urbárium-anyagához viszonyítva elég szegényesnek mondható, a kutatást több családi levéltár ilyen jellegű anyagának teljes átvizsgálásával toldottuk meg. Hogy a megnevezett levéltár valamennyi fondjának minden összeírását és leltárát átnézzük, arra a legmagasabb életkor reményében sem mertünk volna vállalkozni. Ehhez egész munkaközösség hosszú

évekig tartó munkájára lett volna szükség. Így kénytelen-kelletlen megelégedtünk a korlátozott anyaggyűjtéssel, noha tudtuk, hogy ez a feldolgozásban is korlátokat jelent.

A kutatásunk tárgyát képező inventáriumok egy része egyszerű ingóság-összeírás, de tartalmuknál fogva ezek is igen fontosak lehetnek. Felsorolásaikból a gazdagon díszített ruházattól elkezdve a hímzett ágyneműkön keresztül a kerámia és ötvösművészet remekeit (133, 134. kép), a képek, kárpitok, szőnyegek sokaságát ismerhetjük meg, melyek családok vagyonát, családtagok örökségét vagy hozományát képezték. Más jellegű, de nem kevésbé fontos leltárcsoport jellegzetes darabja a váradi — Oradea — vár muníciókészletének 1632-ben készült inventárium, mely alapján nemcsak a vár hadi kapacitására következtethetünk, de megismerhetjük belőle a vár beosztását, és megtudhatjuk a különböző épületrészek nevét is. Az inventáriumok másik része a konskripciók vagy urbáriumok közé tartozik, azaz ingatlanleltár. Ezek az iratok gazdasági jellegűek, bizonyos birtoktest földállományának, valamint a hozzá tartozó jobbágyoknak és jobbágyszolgáltatásoknak leltárszerű számbavételét tartalmazzák, ugyanakkor magukba foglalják a birtok területén lévő épületek, várak, kastélyok és udvarházak leírását is (1. kép). Urbárium és inventárium készült a birtoktest átvétele vagy udvarbíró-változás esetén, de akkor is, mikor újraosztás miatt a birtokállományban változás állt be, és a régi leltár elavult. Minket témánk szempontjából az épületek konskripciója s a berendezés leírása érdekelt.

Az urbáriumok és összeírások tárgyuk és leírásuk módja szempontjából különbözőek. Egyesek ma is meglévő, kiemelkedő műemlékeinkről szólnak, például a vajdahunyadi — Hunedoara — várról, a keresdi — Criș —, a küküllővári — Cetatea de Baltă — vagy a szentbenedeki — Mînaștirea — kastélyról. Másokban rég elpusztult vagy teljesen átalakított épületeket Örökítettek meg, a görgényi — Gurghiu —, kővári — Chioar —, marosillyei — Ilia —, gyalui — Gilău — és bethleni — Beclean — várat vagy a régi gernyeszegi — Gornești —, szentdemeteri, branyicskai — Brănișca — és nagyfalusi — Nusfalău — kastélyt (5, 6, 7, 8, 9, 18, 19, 20, 21. kép), de tudomást szerezhetünk belőlük sok-sok apró udvarházzal is, boronából rótt, szalmafedeles nemesi „curiák”-ról, melyeknek ma már a nyoma sincs meg (2. kép). A felsorolt csoportok között a kutató számára nincs értékbeli különbség. A sok megoldásra váró kérdés szempontjából egyaránt hasznos, ha meglévő műemlékeink egyikéről-másikáról tudunk meg valami újat, vagy ha a már elpusztult épületekről szóló tudósítások alapján a XVII. század építészetének néhány általános kérdéséhez szólhatunk hozzá. Mert feltétlenül szaktudományunk fejlődését szolgálja, ha a népi jellegű, sokszor primitív kúriák leírásai révén például telek- és épülettípusokra következtethetünk, vagy a megállapított típusok tér- és időbeli elterjedését körvonalazhatjuk.

Ha egyáltalán jogunk van ahhoz, hogy forrásaink között értékrendet állítsunk föl, a rangsorolás alapja csak az lehet, hogy a leírók milyen lelkiismeretesen végezték el feladatukat, milyen részletességgel ismertették az összeírt birtok épületeit. Sok leíró ugyanis unva a sok egyszerű házat, kertet, udvart, teljes mértékben a rutinra bízta magát, s szükséztlenül, sablonos formában örökítette meg tárgyát. Épület- és telektípusok meghatározásakor azonban az ilyenfajta konskripció is értéket képvisel.

Sok esetben a tárgy is ösztönzően hatott a leíróra. Hiába a rutin, a jól ismert leltárformulák, egy-egy feliratos kő, címer, szépen faragott ajtó- vagy ablakkeret, díszes kályha, virágosan festett mennyezet felhívta magára a figyelmet, s bekerült a száraz összeírásba. Így tudjuk meg, hogy a bethleni (1696) várban, valamint a keresdi (1797) régi udvarház pitvarában „diribdarab faragott és inscriptiós“ kövek hevertek, hogy a branyicskai kastély udvarán egy faragott kövön oroszlánnal, holddal és csillaggal díszes címer mellett a következő felirat állt: *Insignia Ladislai Szalanczi qui struxit hoc opus Anno D. 1590*, hogy a görgényi várban 1652-ben épülő bástya a sárospataki vár egyik bástyájának mintájára készült, vagy hogy miként nevezték a bethleni vár bástyáit s a szentbenedeki kastély egyes traktusait. De ki lenne képes most hirtelenjében a sok apró adat felsorolására? Mindegyikkel találkozni fogunk a maga helyén.

Néhány leltárunk eltér az átlagmunkák színvonalától. Az összeíró, alkalmazkodva bár a „műfaj“ követelményeihez, a kívánt épületet gazdag, színes stílusban örökítette meg. Ilyenkor látszik, hogy a szóban forgó vár vagy kastély művészi kvalitásai őt magát is csodálatba ejtették, s ez jut kifejezésre írásművében is. Ebből a szempontból ki kell emelnünk Bajoni János személyét, aki 1679-ben a Telekiek uzdiszentpéteri — Sînpetru de Cîmpie — udvarházát, majd 1681-ben Thököly Imre kívánságára a vajdahunyadi várat leltározta fel (6. kép). Bajoni észak-magyarországi ember volt, sok erdélyi dolog újdonságot jelentett számára, ugyanakkor kiváló ítélőképességgel sokszor bírálta is a látottakat, s tanácsokkal szolgált a kifogásolt hibák kiküszöböléséhez. A vajdahunyadi muníciós bástyáról például megjegyezte, hogy felső gerendázatát és lövőlyukait meg kellene csináltatni, mert rossz állapotuk szégyen az idegenek előtt. Vajdahunyad, amellettt hogy hatalmas uradalom volt, egykori gazdáinak révén is felkeltette érdeklődését. Leírásán látszik, hogy élményt jelentett számára a sok történelmi nevezetességű hely számbavétele. Olvasmányos, friss stílusában oly élvezetesen tárja elénk a látottakat, hogy szinte magunk is részeseivé válunk a megismerés örömeinek. Leírása a jelentéktelenebb külső épületekre is kiterjed, s így megtudjuk, milyen volt az egykori huszárvár felépítése, s hol, milyen rendben helyezték el a gazdasági épületeket, majorokat és malmokat. Aztán sorra veszi a várkaput és feliratait, a bástyákat, erkélyeket és termeket, feljegyezve minden dátumot vagy megörökítésre alkalmasnak ítélt tényanyagot. Megjegyzi, hogy a hagyomány szerint melyik benyílóban született Hunyadi László, a Nebojsza toronyban összeírja a Hunyadi Jánostól maradt fegyvereket, kifogásolván elhanyagolt állapotukat. De nem feledkezik meg a festett falakról, mennyezetekről, ajtókról sem, s faragott kő, bútor, régi ládák tartalma rendre mind tolla hegyére kerül. Nem lankad akkor sem, ha a hadifelszerelést vagy a melléképületeket és rendetlen kamrákat kell leírnia. Művét már a múlt században is ismerték. A *Tudományos Gyűjtemény* részleteket közölt belőle, s Arányi Lajos a század vége felé kisebb-nagyobb kihagyásokkal közzé is tette. Ennek ellenére feltétlenül megérdemelné, hogy új, modern szempontok alapján teljes szövege kiadásra kerüljön. A mai kutatás számára ugyanis az Arányi közlésében mellőzött részeknek is jelentősége van.

Bajoni másik műve, az uzdiszentpéteri udvarház leírása, már kevésbé

ismert (3. kép). Bíró Vencel *Az udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében* című, Kolozsvárott — Cluj — 1944-ben megjelent munkájában felhasznált ugyan belőle bizonyos adatokat, de azok csak kis hányadát képezik a benne rejlő művelődéstörténeti kincshalmaznak. Ez az összeírás alapos és részletező modorban, az előbbihez hasonló szakértelemmel készült. Tárgya, az uzdiszentpéteri udvarház, már magában véve építészeti különlegesség. Az öt, nyolcszögre épített bástyával, valamint fallal védett, emeletes udvarházat ugyanis teljes egészében sövényből fonták. Sövényből készült a bástya, a fal, az istálló, a kémény; sövényből fonták a földszintet és az emeletet is, a fényes esküvők és táncvigalmak színhelyéül szolgáló 5 ölször 18 és $\frac{1}{2}$ öl alaprajzú nagyteremmel együtt. Ezt az építési módot csupán azért neveztük különlegességnek, mert mai szemmel nézve úgy hat. Hiszen napjainkban csak kasok, tyúkketrecek, egyszerűen primitív gazdasági épületek készülnek sövényből eldugottabb vidékeken. Ez az építkezési mód azonban akkor még nem a szegénység jele. Bizonyoság erre Bornemisza Anna fejedelemasszony neve az egyik csillár rézlapján, meg maga az a tény is, hogy ezzel a technikával bástyák, emeletek és nagy méretű termek megépítésére is vállalkoztak. Nem másról van tehát szó, mint egy hagyományos, ősi építésmódnak XVII. századi felhasználásáról az építőanyagban szegény Mezőségen. Amint konskripció-anyagunkból kitűnik, ezt a technikát az említett korban jól ismerték, és az udvarházépítészet területén elég széles körben alkalmazták is. Az uzdiszentpéteri leírásnak az ad különös jelentőséget, hogy sövényből font főúri otthonnal ismertet meg bennünket. S az épület gazdag felszerelése amellet bizonyít, hogy a tulajdonosoknak valóban otthonul szolgált.

A konyha és a tűzhelyek méretei, az edények felsorolása az egykori pezsgő életre enged következtetni. A viaszból készült asztali díszek, a pástéomsütő kemence és a pástétomot díszítő viaszos zöld gallyak leírása a XVII. század végén belopakodó „új ízlés“ jelentkezését jelzi. Viszont azok az „igen öreg paraszt égetet“ fazakak, melyekben „egi közönséges marhanak az husa meg főhetne“, még a régi erdélyi konyha kellékei köze tartoztak. A cserépedények felsorolása alapján kerámiatörténeti tanulmány készülhetne, de nem érdektelen a sok csipkés, hímzett, szőtt textília sem. A kamrákban rejlő érdekességek a gyógyvizes üvegektől a „vad macska haj“-ig, az üröm seprűtől (bolhák ellen használták) az aszú rózsáig, a török lámpástól a „ló festeni való kannáig“, aztán a sok festett fal, ajtó és mennyezet, emeletes pohárszékek, farácsos intim szobarekesztők, és a számtalan egyéb művelődéstörténeti becsű holmi leírása joggal hozza lázba a kutatót és a múlt iránt érdeklődő olvasót egyaránt. Még a padláson összeírt ócskaságok leltárában is találhatunk említésre méltó dolgokat. Egy pestisben elhalt jobbágy ott hányódó limlomjainak felsorolása az egyik legkorábbi erdélyi jobbágy-ingóság leltárunk. Ha a vajdahunyadi vár inventáriuma az épület művészettörténeti jelentősége és történelmi múltja szempontjából érdemelne meg az újrakiadást, az uzdiszentpéteri leltárt azért lenne érdemes közkinccsé tenni, mert a XVII. század honi művészeti életének kimeríthetetlen bőségű forrása.

Bajoni páratlan leírókészségét, főként stílusának üdeségét nem érik utol a bethlenszentmiklósi — Sínmiclăuş — kastély 1765-ös leírását készítő cancellisták: Nagy József és Kovásznai K. Tamás, de pontosságuk és jó meg-

figyelőképességük lehetővé tette a kastély építéstörténetének rekonstruálását. A telekről és beosztásáról felvázolt, ritkaságszámba menő alaprajzuk lényegében XVII. századi állapotot rögzít (138. kép). A műrészek, faragott kövek és címerek, stukkók, boltozatok leírásával, a feliratok és évszámok feljegyzésével egyúttal saját nevüket is megörökítették, mert a XVII. századdal foglalkozó művészettörténészeknek feltétlenül ismernie kell őket.

Az előbb elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy az urbáriumokat és inventáriumokat tanulmányozó kutató a forrás természetéből következően a dolgokat az összeíró szemével látja, s ez a körülmény az adatok felhasználásakor bizonyos kritikai álláspont kialakítását kívánja meg. Különösen áll ez abban az esetben, ha a leírt objektum ma már nincs meg, tehát nem nyílik lehetőség a tárgy és tárgyleírás összevetésére; ilyenkor nagyon figyelmesnek kell lennünk, mert egy-egy elírás, pontatlanság, rossz fogalmazás vagy helytelen megfigyelés hibás következtetéseknek adhat tápot.

Az első ilyen óvatosan kezelendő kérdés a kastély és udvarház megnevezéssel vetődik fel. Az egyértelműen használt vár szavunk mellett a kastély és az udvarház szó használata nem következetes. Pontosabban megfogalmazva, sok esetben a kastélyt is „curia“-ként emlegetik, de megtörténik, hogy a sok kúria közül kastély néven kiemelnek egy épületet. A szóhasználatban kialakult bizonytalanság és zűrzavar oka az, hogy a „curia“ elnevezés kezdetben a nemesi telekre, nemesi udvarra vonatkozott, s csak később ragadt rá a nemesi telekre épült lakóházra is, ahogy a gridi — Grid — összeírásban (1716) olvashatjuk: „Nobilitaris curia avagy Ház“. Mivel a nemesi lakóház egyformán lehetett várkastély, kastély vagy udvarház, ezek az épületek a leírásokban egyaránt a nemesi „curia“ részeként, gyakran „curiá“-nak titulálva szerepelnek, mint például a szentbenedeki vagy szentdemeteri kastély. Az imént felsorolt rokon jellegű épületek elkülönítését célzó törekvés már a XVII. század közepén jól megfigyelhető, de nem eléggé világosak a szempontok, melyek alapul szolgáltak hozzá; ugyanis nem minden összeíró érezte szükségét ennek az elkülönítésnek. Annyi azonban bizonyos, hogy kastély névvel mindig a jelesebb épületeket tisztelték meg, a nemes építőanyagból valókat, a művészi kivitelezésűeket, egyszóval a helyi hagyományos megoldásokkal készült épületek tömegéből stílusuk révén kiemelkedőket. Soha nem történt meg, hogy sövényből font vagy boronából rótt udvarházat, bármilyen nagy és jelentőségteljes lett legyen is (Uzdiszentpéter, Ádamos — Adamuş —), kastélynak neveztek volna. A kastély fogalmához szorosan hozzátartozott a szép környezet, a bástyás fallal körülvett udvarok rendszere, a körülötte húzódó vízárók, tehát a várépítészettől örökölt védelmi berendezéseknek az épületen kívüli gyűrüje is. A XVIII. századi vélekedések szerint ezek nélkül a kastély nem is kastély, hanem „puszta építmény“ csupán.

A kastélyépítészet fellendülésével, de különösen a XVIII. századi barokk kastélyok felépülésével a szóhasználat már pontosabbá válik, s kialakul a ma is szokásban lévő megkülönböztetés. Mert igaz ugyan, hogy az udvarház kifejezés „nem építészeti műszó“, de mégis alkalmasnak mutatkozik arra, hogy segítségével árnyaltabban fejezzük ki a vidéki nemesség különböző rétegeinek otthonformái között lévő különbségeket, a háromosztatú, szalmafedeles „úri“ laktól az emeletes, bástyás kőkastélyig.

Külön fel kell hívnunk a figyelmet a korabeli szakkifejezésekre. A XVII. századi leírások ízes stílusa alkalmas arra, hogy adott esetben elevebbé és közérthetőbbé tegye a mai szaknyelvet is. Az „orsós korlát“ megfogalmazása például nagyon plasztikusan még a formáját is kifejezi az esztergában metszett baluszteres mellvédnek, s találób, mint a meghonosodóban lévő „kőbábos mellvéd“ kifejezés, hiszen nem báb forma és nem mindig kőből készült. Az „olasz lábas“ asztal lábai szintén baluszter formájúak, de ebben az esetben a korabeli elnevezés már a bútordarab eredetére utal. A „táblás épületsarok“ közérthető megfogalmazása az armírozott épületsaroknak, mint ahogy a „képes kárpitról“ olvasva is azonnal tudjuk, hogy figurális ábrázolású, vagy hogy a mennyezetek „mészbeli mesterséggel“ készült ékességei azonosak a ma stukkónak nevezett díszítményekkel.

Az elavult szavak és kifejezések megértése, mint például árkados helyett pogonyos, egy kis gyakorlat után nem okoz különösebb gondot. De fejtöréssel jár annak megállapítása, hogy például a nyoszolya, ágy, ágyfa vagy a pad, padszék, padláda, szekrényláda vagy az almárium, pohárszék és tálás között mi volt az összeírás idején a különbség. Ezekben az esetekben, ha a szaktudomány még nem tisztázta kellőképpen a szóban forgó kérdéseket, magunknak kell megoldást találnunk. Ilyenkor nagy segítséget jelentene a kutató számára és sok fejtöréstől kímélné meg egy bő és gazdag anyagú nyelvtörténeti szótár. E segédeszköz már csak azért is nagy hasznunkra lenne, mivel sok szó és kifejezés az idők folyamán jelentésváltozáson ment át. Például a kályha szó kezdetben a ma csempének nevezett kerámialapokat jelentette, és csak később használták az egész melegítőtest megnevezésére. Hogy ez a folyamat mikor ment végbe, nyelvtörténeti probléma, de jó, ha tudja a kerámiatörténet kutatója is. Különösen hosszú története van az elég ritka „bokály kályha“ kifejezésnek; ez az idők folyamán legalább háromszor változtatta meg jelentését. De előfordul az az eset is, hogy egy kifejezéssel több fogalmat jelöltek. Például a bástya elnevezés egyaránt vonatkozott bástyára, rondellára, saroktoronyra és sarokpavilonra is. Filegórián a szakállszárítótól a kerti házig többféle épületet értettek, mint ahogy a tornác fogalmába is belefért az eresz, a folyosó és a loggia is.

Más jellegűek és más kérdéseket vetnek fel a XVIII. század barokk építészetére vonatkozó források, a szerződések, rajzok, elszámolások, fizetésjegyzékek stb. Ezen a területen sok és bőséges anyag állott rendelkezésünkre, beleértve természetesen a nagy mennyiségben fennmaradt nyugtát és számlát is.

Egy-egy építkezés iratanyaga rendszerint együttesen fordul elő az illető család levéltárában. Így kerültek elő a Wesselényi család levéltárából a hadadi — Hodod — kastélyra vonatkozó iratok, Szamosújvár — Gherla — levéltárából pedig az örmény nagytemplom utolsó építési szakaszának dokumentumai. Persze itt sem lehet általánosítani, mert a zsidói — Jibou — kastély építéstörténetének legfontosabb fennmaradt forrása, Wesselényiné Cserei Heléna költségnaplója a Zilahi Református Kollégium iratai között lappangott, s ugyancsak nem a Bánffy levéltárból kerültek elő a kolozsvári Bánffy palotára vonatkozó források sem. Az együtt fellelt építési adatok mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül az építető család levelezését sem, s ha nem néztük át egészében az illető levéltárat, soha nem lehetünk bizto-

sak benne, hogy minden minket érdeklő építési irat a kezünkben járt. Amíg a tervszerű kutatás fel nem tárja levéltári egysegeink minden XVIII. századra vonatkozó művészeti adatát, addig a rendszeresen végzett munka mellett is sok meglepetésre számíthatunk.

Míg az előző korok forrásanyagában nálunk az emlékek állnak előtérben, s művész- és mesternévre ritkán bukkanunk, a barokk idején a mester, az alkotó ember maga is színre lép, s műve mellett élete, sorsa alakulása is feltárul a kutató szeme előtt. Ezzel egyidejűleg természetesen színesebbé válik az építéstörténet is, s a levéltári források tükrében sokszor szinte regényesen bomlik ki előttünk egy-egy épület hosszú históriája. Előfordult, hogy az építetők két-három szószegő mesterrel is próbálkoztak, amíg végre sikerült a régóta készülő épületet tető alá hozni, s amikor a „művet“ végre befejezték, sokszor egyáltalán nem hasonlított az előzetesen készített tervrajzhoz. És melyik barokk épület tervrajzán nem változtattak legalább egyszer, amíg felépült? Ezekben az esetekben a kutató újfajta problémákkal találja magát szembe. Mert hiába van kezünkben a szerződés, ha annak idején nem tartották be, vagy ha az azt aláíró mester, alighogy megkezdte a munkát, máris továbbállt. Az anyag persze ekkor sem érdektelen, hiszen a szerződésből még így is sok minden kiderül a leendő tulajdonos elképzeléseire és a mesterre vonatkozóan egyaránt. A tervrajzból világosan látszik a tervező mester szakmabeli felkészültsége, stílusigazodása, de az is kitűnik belőle, hogy az első megfogalmazástól kezdve a kivitelezésig mennyit változott az épület. Olykor a változtatás okát is sikerül leolvasni róla, ha az stíluskérdésekkel vagy anyagiakkal függött össze. És itt érkeztünk el a munka nehezéhez, mikor már nemcsak adatokat gyűjtünk, hanem értékelésükre is sort kell kerítenünk. Mikor a különböző szerződések szövegéből, záradékaiból kell megállapítanunk, hogy melyik mester mennyit dolgozott az épületen, melyiknek volt döntő szerepe a végső megoldásokban, és hogy a szignálatlan rajzok kinek a kezétől származtak.

Az elszámolások és fizetésjegyzékek adatai a legtöbb esetben nem képviselnek önálló értéket, csak az épület- és mester-monográfiák keretében tudjuk hasznukat venni. Megtörténhet azonban, hogy a sok apró adat érdekes összefüggésekre világít rá. Segítségükkel tisztázhatjuk a homályos építéstörténeti részleteket, a munkabérek és a korabeli munkaszervezés néhány kérdését. Ugyancsak a fizetéslisták adatai alapján válik világosabbá a mesterek tevékenységi köre és területe; pontosabban meghúzhatjuk a XVIII. századi építőcsoportok körvonalait, felfedve a több ízben is szívesen együtt-dolgozó mestereket. Az elszámolásokban felbukkanó nevek alapján megállapíthatjuk a különböző mesterkörök hatósugarát, azt, hogy a mesterek a központoktól milyen távolságokra jártak el dolgozni. A fizetésjegyzékek figyelmes átnézése után jöttünk rá például arra, hogy a szamosújvári örmény nagytemplomnál dolgozó kőműveslegények már a XVIII. század végén tudták, hogy a fizetésemelés kiharcolásának hatékony módszere a munkabeszüntetés. Ha elsiklunk afölött, hogy hat legény ugyanazon a héten csak egy és fel napot dolgozott, hogy a munkát ugyanazon délelőtt szüntették meg, s ugyancsak egy napon álltak ismét munkába, de akkor már nagyobb fizetésért, a XVIII. század munkás- és munkabér-viszonyait illetőleg egy adattal szegényebbek lennének.

Az elszámolásokon és nyugtákon szereplő sok és a legtöbb esetben ismeretlen mesternév összegyűjtése idővel azt is lehetővé teszi, hogy összeállítsuk a XVIII. században működő mestereink névsorát; ennek a feladatnak elvégzéséhez különben a hiányos céhanyag nem segítene hozzá.

De ennyi talán elég is a források beajánlásából. Aki maga is hasonló gondokkal küszködik, pontosan tudja, hogy mit vár kutatott anyagától, s hamarosan rájön, hogy milyen buktatókat kell elkerülnie, ha célhoz akar érni. Az olvasót pedig tényekkel kell meggyőzni arról, hogy az ismertett források több művészettörténeti kérdés felvázolását vagy megválaszolását tették lehetővé. Lássuk tehát a tényeket!